

Jak indián (ne)přišel o I aneb Dilema pojmu v současném diskurzu

Několik poznámek na úvod

Monika Brenišínová

Univerzita Karlova

monika.brenisinova@ff.cuni.cz

<https://orcid.org/0000-0002-1122-8938>

HOW THE INDIAN HAS (NOT) LOST THE I, OR THE DILEMMA OF THE TERM IN CONTEMPORARY DISCOURSE: SOME INTRODUCTORY REMARKS

The text is an introduction to a series of seven studies and essays dealing with the use of the term *indián/Indián* (Indian) in the Czech language as well as in the Anglo-Saxon and Latin American contexts. The editorial first briefly introduces the main problems of the use of the term *indián/Indián* and related terms both in the domestic and in the Anglo-Saxon and Latin American contexts. It then presents the problems of the grammatical use of the word *indián/Indián* in the Czech language. It also sums up the discussion related to the use of the term *indio* in the Anglo-Saxon and Ibero-American environment. Furthermore, it discusses the meaning and genesis of the term *indio* in the Spanish language and the environment of the former Spanish overseas colonies. The issue of the use of the term *indio/indígena* in contemporary discourse, academic in particular, is also examined.

KLÍČOVÁ SLOVA:

Indián — indián — diskurz — narativ — Latinská Amerika — Severní Amerika — *indio* — *indígena* — *indiano* — *campesino* — Španělská Amerika — kolonialismus
Indian — discourse — narrative — Latin America — North America — Indian — Natives — *indio* — *indígena* — *indiano* — *campesino* — Spanish America — colonialism

DOI

<https://doi.org/10.14712/23366729.2024.2.1>

ÚVOD

9. června minulého roku, tj. 2023, se na půdě Střediska ibero-amerických studií Filozofické fakulty Univerzity Karlovy uskutečnil ve spolupráci s Centrem strategických regionů workshop s názvem „Jak indián (ne)přišel o I aneb Dilema pojmu v současném diskurzu“,¹ který se věnoval užití pojmu Indián nejenom v současném tuzemském diskurzu. Cílem workshopu byla diskuse o tématech, jako jsou diferenciac

1 Pozvánka a program workshopu jsou k dispozici zde: <https://sias.ff.cuni.cz/cs/2023/05/31/workshop-jak-indian-neprišel-o-i-aneb-dilema-pojmu-v-soucasnem-diskurzu/>.

chápání pojmu indián/Indián napříč obory, etická otázka psaní pojmu Indián, jeho užívání v odborných, popularizačních a didaktických textech či v médiích a problematika jeho nahrazení jinými pojmy jako třeba domorodec. Diskuse byla vedena zejména s ohledem na nové podněty, které do této debaty přináší například rasové myšlení, dekolonizace či postkolonialoniální studia.

PRAVOPIS SLOVA V ČESKÉM JAZYCE

Otázka psaní slova indián/Indián v českém jazyce u nás vyvolává živé diskuse. V zásadě lze říci, že v Česku vznikly dva tábory. U vzniku prvního tábora stál antropolog Zdeněk Salzmann, jenž na počátku devadesátých let vydal krátký článek na toto téma, ve kterém prosazoval psaní slova indián s malým i.² Příznivci tohoto tábora označení indián zpravidla chápou jako vykonstruované, v rozporu s etnickou a lingvistickou diverzitou původních obyvatel Amerik a verzi Indián kritizují pro její údajnou spojitost s moderní konstrukcí národa a formováním identity založené na etnici-tě.³ Oproti tomu například pracovníci a pracovnice Střediska ibero-amerických studií či romanistiky Filozofické fakulty Univerzity Karlovy se přiklánějí k psaní pojmu Indián s velkým I, a to proto, že jej považují za označení čistě geografické, pojmenovávající obyvatele Západních Indií, jak byla Španělská Amerika v 16.–18. století nazývána. Nesouhlasí tedy s *Pravidly českého pravopisu* z roku 1993, podle nichž pojem indián označuje „příslušníka antropologické skupiny“.⁴ Tato diskuse se přitom netýká pouze akademického prostředí, ale vstupují do ní také například nakladatelství, hobbisté a další lidé se zájmem o nativní obyvatele Amerik. V současnosti je praxe taková, že se preferují označení postrádající pejorativní konotace jako „původní obyvatelé“, i když i toto a jiná označení mohou odkazovat k evropocentrické epistemologii postavené na vytváření vývojových řad a škál, v rámci nichž jsou obvykle pojmy jako „původní“ a „domorodý“ spojovány s nižším stupněm rozvoje (barbarství versus civilizace). Pokud tuzemští odborníci a odbornice pojem Indián používají, zpravidla se tedy kloní k jedné, či druhé možnosti a svoji volbu vysvětlí například v poznámce.

DISKUSE SPOJENÉ S UŽITÍM POJMU *INDIO* A PŘÍBUZNÝCH POJMŮ V ANGLOSASKÉM A IBEROAMERICKÉM PROSTŘEDÍ

Tato debata ohledně psaní i/I je samozřejmě regionální, omezená na česky mluvící prostředí. V anglosaském a iberoamerickém prostředí pak užití pojmu Indián vyvolává zcela jiné diskuse. Zatímco v anglosaském prostředí se řeší zaměnitelnost pojmů Ind a Indián, jež anglický pojem „Indian“ neumožňuje rozlišit, a používají se proto

2 Salzmann 1991; Salzmann 2004.

3 Šavelková 2021a; Heřmanský 2021.

4 Viz například ediční poznámku v publikaci z dílny Střediska ibero-amerických studií Brejnišínová — Křížová — Brezinová 2018, s. 367. Stejného názoru je i Přemysl Mácha z Etnologického ústavu Akademie věd České republiky viz Mácha 2005.

pojmy *indigenous* a/nebo *native people*, *First Nations* či dříve *Amerindians*,⁵ v hispano-americkém prostředí se diskutuje spíše o tom, zda je vhodnější používat pojem *indio* či *indígena*, jejichž význam se může regionálně lišit. Většinou je ale v současné španělštině a jejich latinskoamerických variantách pojem *indio* považován za pejorativní, a preferuje se pojem *indígena*.

Například v případě středoamerického regionu, konkrétně Guatemaly a jejího mayského obyvatelstva, preferuje ve svých českých textech kulturní antropolog Jan Kapusta psaní slova indián s malým i. V mayském kontextu jde o překlad výrazu *indígena*, který je užíván jako sebeidentifikace stejně jako identifikace z ne-indiánské strany (tj. *ladino*) a který označuje ty, kdo žijí indiánským způsobem a mluví některým z mayských jazyků. Jde tedy o sociokulturní kategorii, která postrádá biologické či rasové konotace.⁶ Co tedy tyto pojmy vlastně znamenají a jak vznikly?

VÝZNAM A GENEZE POJMU INDIÁN

Co se týče významu a geneze pojmu Indián v bývalých koloniích Španělské Ameriky, nativní obyvatelé začali být označováni španělským pojmem *indio* již v průběhu prvních výprav Kryštofa Kolumba, o čemž svědčí jeho dopisy a jeho lodní deník. Je všeobecně známo, že Kolumbus usiloval o nalezení západní cesty do Indie, země koření, luxusních látek a jiného cenného zboží, proto se — když dorazil do Karibské oblasti — domníval, že doplul do Indie, a považoval místní obyvatele za obyvatele Indie. V listě Kryštofa Kolumba královskému notáři Luisi de Santángel například čteme:

Pane, Poněvadž vím, že budete mít radost z velikého vítězství, které mi dal Pán Bůh na mé cestě, píši vám tento dopis, který vám poví, jak jsem se ve 33 dnech dostal z Kanárských ostrovů do *Indií* s armádou, kterou mi svěřili nejjasnější král a královna, [...].⁷

A dále:

Prvním, s kterým jsem se setkal, dal jsem jméno San Slavador na památku Jeho vznešené Velebnosti, která to vše zázračně darovala; *Indiáni* jej nazývali Guanahaní; [...].⁸

Španělské zámořské kolonie tak byly zpočátku označovány jako Indická kastilská království (*Reinos castellanos de Indias*) a později se pro ně vžilo označení Západní Indie (*Indias occidentales*), které se používalo v průběhu 16. až 18. století.⁹ Obyvatelé

5 Tématu původních obyvatel USA se věnuje například vizuální antropoložka Lívía Šavelková (Šavelková 2007, Šavelková 2011). Pro další literaturu viz Šavelková — Boukal — Jetmarová 2021.

6 Viz např. Kapusta 2020, Kapusta 2015, Kapusta 2023.

7 Kolumbus 1942, s. 206, zvýraznila M. B.

8 Tamtéž, zvýraznila M. B.

9 *Capitulaciones de Santa Fe*.

Západních Indií byli nazýváni *indios* či *naturales* — jaký je mezi těmito pojmy rozdíl a co znamenají?

Termín *indio* byl zpočátku především právní pojem, který se používal k odlišení obyvatel tzv. Republiky Indiánů (*República de Indios*) a Republiky Španělů (*República de Españoles*),¹⁰ tj. koloniálního právního řádu, který byl na území španělské koloniální Ameriky ustaven v 16. století. I když se jednalo především o právní rozdělení, ve skutečnosti odpovídalo i geografickému rozložení populace. Zatímco původní obyvatelé žili především na venkově, kde se věnovali zemědělství, hornictví, případně řemeslné výrobě a zajišťovali tak Španělům zemědělské plodiny a jiné přírodní a nerostné suroviny, Španělé žili ve městech a zabývali se zpracováváním těchto surovin a obchodem. Tento nerovný vztah mezi kolonizovaným a kolonizátorem se odrazil i ve skutečnosti, že pouze původní obyvatelé platili koruně tribut, zatímco Španělé od něj byli osvobozeni.¹¹

Pojem *indio* tedy původně označoval právní kategorii v rámci španělského koloniálního zřízení zajišťujícího práva a povinnosti obyvatel Republiky Indiánů. Původní obyvatelé tedy museli španělské koruně odvádět tribut, zároveň ale měli zaručena i práva. Například byla zachována předkontaktní tradice komunální držby půdy či regionální správy a později bylo Španělům dokonce zakazováno usazovat se na jejich území. Zároveň je třeba říci, že i když se španělská koruna snažila práva původních obyvatel chránit, zejména tzv. Zákony z Burgosu (1512) a Novými zákony (1542), byla tato snaha vzhledem ke geografické vzdálenosti velmi omezená.¹²

Tento právní řád původní obyvatele infantilizoval a paternalizoval, tzn. španělská koruna jako svrchovaný držitel a představitel koloniální moci je pojímala jako děti potřebující právní ochranu a dohled ze strany Španělů, ať už kněží, či dobyvatelů a kolonistů. Na jedné straně tak původní obyvatelé požívali jisté právní ochrany ze strany koloniálních úřadů a autorit, na straně druhé nemohli vstupovat do církve, ani zastávat vysoké politické pozice, které byly vyhrazeny rodilým Španělům. Je třeba si ovšem uvědomit, že tato legislativní ochrana Indiánů byla spojena nejenom s jejich infantilizací a paternalizací, ale také s nárokem na produkty jejich práce a jejich pracovní sílu. Tribut tak po celé koloniální období představoval významný příjem španělské královské koruny, a ta tak měla na ochraně původních obyvatel Ameriky logický zájem.

Postupně se tedy k označení kolonizované populace bez přihlídnutí k etnické a lingvistické diverzitě či vlastnímu pojetí identity ustavil pojem *indio* či též *natural*, označující původní, domorodé obyvatele.¹³ Nativní obyvatelé však tento pojem

10 K Republice Indiánů a Republice Španělů viz Bernal 2009, s. 254, 273.

11 Toto koloniální uspořádání dodnes ovlivňuje postavení bývalých kolonií v celosvětovém hospodářství, kdy jsou tyto země zpravidla zaměřeny na export surovin, které se zpracovávají v hospodářských centrech, tj. zemích bývalých kolonistů.

12 *Ordenanzas para el tratamiento de los indios (Leyes de Burgos); Leyes Nuevas.*

13 „Rodák z Indie, původem z oněch království, syn indiánských rodičů“ (*Diccionario de la Real Academia Española* 1734) či též „rodák z Indie, tedy z Východní Indie a patřící k ní. Popisuje dávného obyvatele Ameriky čili Západní Indie, a jeho potomky bez jakéhokoli míšení ras“ (*Diccionario usual de la Real Academia Español* 1884, s. 593). Překlady jsou dílem autorky textu, pokud není uvedeno jinak.

OBR. 1

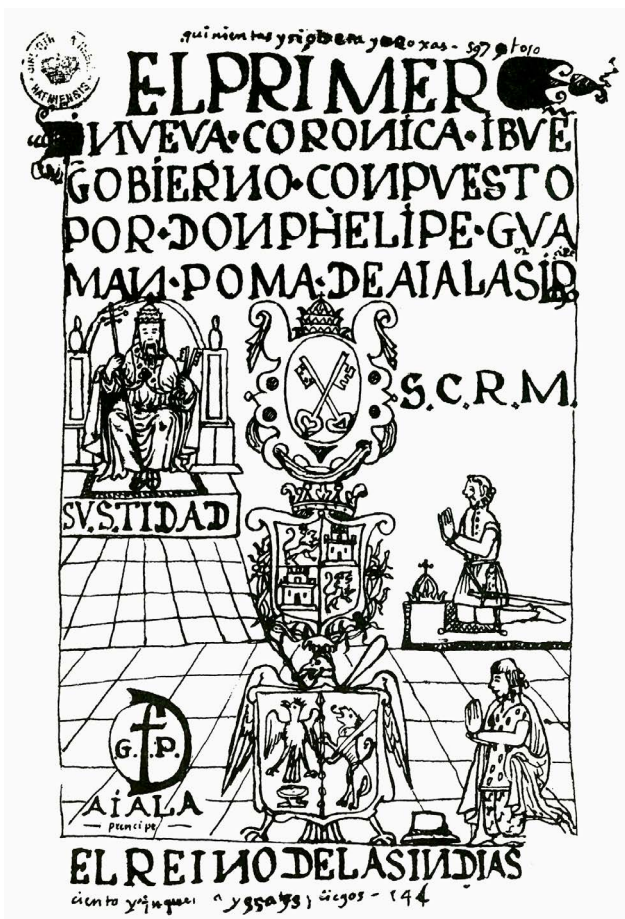
ke své sebeidentifikaci zpravidla nepoužívali. Latinská Amerika se v době příchodu Španělů vyznačovala (a dodnes se vyznačuje) významnou etnickou i lingvistickou diverzitou a v okamžiku setkání obou kultur neexistovalo souhrnné označení pro společnosti žijící na tomto území. Například v Mezoamerice se etnické skupiny většinou ztotožňovaly s lokalitou, ve které žily, jak ukazuje lid u nás mylně označovaný jako Aztékové, který se nazýval Tenochcas či Mexicas neboli obyvatelé sídelního města Tenochtitlanu — Mexica, stejně tak obyvatelé Tlaxcaly byli Tlaxcaltecas atp.¹⁴ Svoji identitu tedy tyto nahuaské (mluvčí jazyka *nahuatl* jako Mexikové, Acolhuové či Tlaxcaltékové) skupiny spojovali s místem, nikoli se společným jazykem. Podobně je tomu i v případě Mayů. I ti se vždy identifikovali primárně s místem, obcí, městem, kde žili. Kategorie „Mayové“ je tedy španělského původu a například v současné Guatemale začíná být ve smyslu společné sebeidentifikace užívána teprve v posledních třiceti letech v důsledku kulturní revitalizace a mayanizace.¹⁵ Badatelé, jako například současní historici conquisty Felipe Fernandez-Armesto a Matthew Restall, tak ve spojitosti s identitou původních obyvatel Amerik hovoří například o mikropatriotismu či lokální identitě.¹⁶

Například kečuánský kronikář Felipe Guamán Poma de Ayala se ve svém díle *Primer nueva coronica y buen gobierno* (1615) označuje španělským titulem don a kečuánským *capac*, který se překládá jako šlechtic (šp. *príncipe*), pojem *indio* v jeho díle sice

14 León-Portilla 2010, s. 239–246.

15 Kapusta 2020, s. 47–49.

16 Fernandez-Armesto — Restall 2012, s. 66, 82.

OBR. 2

figuruje, ale používá se k označení jeho poddaných či obyvatel Republiky Indiánů obecně, jak jsme viděli výše.¹⁷

V době příchodu Španělů tedy neexistovala žádná společná identita původních obyvatel (ostatně stejně jako neexistovala žádná společná národní španělská identita dobyvatelů). Ta vznikala postupně v opozici k přítomnosti Španělů, když si původní obyvatelé začali uvědomovat, že sdílejí společnou minulost a kulturu. Tomuto homogenizačnímu procesu domorodých kultur se říká indianizace. Definice a pojetí procesu indianizace se různí. Salvador Bernabéu Albert, Christophe Giudicelli a Gilles Havard, kteří připravili kolektivní monografii *La indianización: Cautivos, renegados, „hombres libres“ y misioneros en los confines americanos (s. XVI-XIX)* (2013),¹⁸ ji chápou jako společnou identitu, která se vytvořila postupně v protikladu k evropské přítomnosti. Carlos D. Paz či Guillermo Wilde zdůrazňují roli homogenizačních procesů zejména jakožto nástrojů dobývání a kolonizace, jako byly procesy christianizace,

¹⁷ Quispe-Agnoli 2004, s. 230–233.

¹⁸ Bernabeu Albert — Giudicelli — Havard 2013.

akulturace či s nimi spojená politika tzv. redukci, kam bylo soustředěno nativní obyvatelstvo, či očekávání dominantní společnosti.¹⁹

Pojem *indio* je tedy značně problematický i proto, že je výsledkem myšlenkových procesů jako abstrakce či generalizace, které nejenom že popírají diverzitu původních etnik, ale především jsou založeny na odlišnosti vůči dominantní, španělské kultuře, náboženství a dialektickém vztahu mezi kolonizátorem a kolonizovaným.²⁰ V důsledku toho jsou Indiáni v protikladu k pravé víře označováni jako heretici, modloslužebníci, pohané či barbaři. Tento dialektický vztah je problematický zejména proto, že je to asymetrický vztah pána a sluhy založený na exkluzi a potřebě ovládat a že vytváří diskurz vycházející z dichotomie (křesťanství/pohanství, pravda/omyl, civilizace/barbarství), ve kterém je Indián vždy nutně ten poražený, kolonizovaný, ten, kterého je třeba civilizovat.²¹

I když si tedy v současnosti jsou všichni vědomi toho, že Indiáni tvoří vnitřně diferencovanou skupinu, zakládá se tento pojem především na rozdílu mezi kulturou kolonizovaných skupin, která je odlišná od dominantní kultury kolonizátora (stejně tak je určováno i postavení a označení dalších skupin koloniálního kastovního systému jako mišenců, mulatů atp.). Proto je důležité si při jeho užívání uvědomovat, že toto označení jednoznačně odkazuje ke kolonialismu a k postavení nativních obyvatel jako společnosti kolonizovaných v protikladu k přítomnosti španělských kolonizátorů.²² To má nejenom závažné morální a etické důsledky, jak uvidíme níže, ale i důsledky epistemologické. Rodí-li se povědomí o společné minulosti a kultuře nativních obyvatel v rámci dichotomie kolonizovaný/kolonizátor a hlavním referentem nově ustavované identity je kultura metropole, která je hybatelem dějin, odvíjí se směrem do budoucnosti, zatímco předkolumbovská kultura se v tomto procesu vzdaluje, ztrácí se v bájně minulosti a stává se mýtem, pak je nevyhnutelně nativní obyvatelstvo spojováno s minulostí a zpátečnictvím, zatímco Španělé jsou symbolem budoucnosti a pokroku. Vidíme tedy, že pojem Indián (*indio*) je problematický v mnoha ohledech.

Nadto se význam pojmu *indio* proměňuje v čase. Například Ana Luz Ramírez Závala upozorňuje, že zatímco v průběhu koloniálního období označoval tento termín zkrátka původního obyvatele Španělské Ameriky a s ním spjatou právní kategorii, později se z něj stal pojem pejorativní, nástroj společenské a rasové segregace.²³ K této změně dochází v 18. století, kdy se rodí obraz Indiána jako divokého, ale také mentálně a fyzicky zdegenerovaného. Tento obraz se šířil Evropou skrze díla osvícenských myslitelů, jako byli holandský geograf a filozof Cornelius de Pauw (1739–1799) či francouzský matematik a přírodovědec George Louis Leclerc de Buffon, kteří se ve své práci věnovali i Americe a jejímu původnímu obyvatelstvu.²⁴

19 K další literatuře viz Bernabeu Albert — Giudicelli — Havard 2013, zjm. s. 9–31; Paz 2007, s. 265–289; Wilde 2013, s. 291–309.

20 Ke kultuře jako diferencii viz Balandier 1985.

21 K dialektice vztahu pána a raba viz Hegel 1960, s. 154–161.

22 K paradigmatu kolonizace, kritice modernity a z ní vyplývajícího eurocentrismu viz Dusel 2000, s. 24–33; Mignolo 2007, s. 25–46; Quijano 2007, s. 93–126.

23 Závala 2011, s. 1643–81.

24 Pauw 1769; Buffon 1763.

V průběhu času navíc s pojmem *indio* postupně splynul výraz *indígena*, který pochází z latiny (lat. *inde*, odsud) (podobnost obou pojmů je tedy zcela náhodná). Pojem *indígena* označuje člověka narozeného na daném místě, pocházejícího z daného místa.²⁵ Začal se používat až na přelomu 18. a 19. století, a to ve významu zdejší, domorodý, nativní, autochtonní.²⁶ Užití tohoto pojmu roste v 19. století spolu s výpravami evropských cestovatelů (Alexander von Humboldt, Henry Georg Ward), kteří se do Ameriky vydávají zejména v období po ukončení válek za nezávislost.²⁷ Tito cestovatelé zpravidla předkontaktní kultury obdivují, zároveň ale mnohdy opovrhují současnými původními obyvateli, které považují za zaostalé a rasově podřadné ve srovnání s Evropany. V této době tedy tyto dva pojmy splývají a stávají synonymy.

Třetí pojem, který se někdy ve spojitosti se slovem *indio* objevuje, je výraz *indiano*, ten však označuje zpravidla zbohatlé Španěly, kteří se navrátili z Indií, jak uvádí Sebastián de Covarrubias Orrozco ve slovníku *Tesoro de la lengua castellana o española* z roku 1611, v němž jsou pojmem *indiano* označováni „ti, kteří odjeli do Indie, kteří se obvykle vracejí bohatí“.²⁸

19. století znamenalo pro nativní obyvatele ještě větší změnu, války za nezávislost (1808–1829/1833) a následný vznik samostatných liberálních států totiž přinesly rozpad koloniálního systému, který zaručoval nativním obyvatelům alespoň nějaká práva, zejména komunitní držbu půdy. Liberální vlády usilující o industrializaci a přilákání zahraničních investorů však komunitní vlastnictví půdy viděly jako brzdu zemědělského rozvoje a volného trhu, který navíc potřeboval mobilní, levnou pracovní sílu pro stavbu železnic, práci v továrnách atp. Z označení *indio* se tak stává symbol zpátečnictví, brzda ekonomického rozvoje, jak dokládají slova mexického liberálního politika a průkopníka liberalismu Josého Maríi Luise Mora, podle něhož Indián „houževnatě lpí na svých názorech, zvycích a obyčejích, nelze ho přimět, aby je změnil, a tato nepružná tvrdohlavost je nepřekonatelnou překážkou pokroku, kterého by mohl dosáhnout [...]“.²⁹

Období válek za nezávislost a následného vzniku samostatných států bývá tedy přirovnáváno k druhé conquistě, neboť pro Indiány znamenala liberalizace a industrializace mnohdy větší změny, než přinesl příchod Španělů. Koloniální režim jim navíc poskytoval jistou výlučnost a právní ochranu, jak jsme viděli výše. Cílem liberální politiky bylo naopak Indiány do společnosti, a především jejího hospodářství, integrovat. Z Indiána se tedy stává občan v liberálním projektu národa, kde mají mít všichni muži rovná práva zaručená ústavou. I proto jsou pojmy jako *indio* a *indígena* zakazovány, neboť jsou spojovány s koloniální minulostí, již je nutno překonat a vytvořit společnost novou, založenou na liberálních idejích. Například José de San Martín, jeden z nejvýznamnějších vůdců boje za nezávislost zemí Jižní Ameriky, zrušil tribut a 27. srpna 1821 podepsal dekret, jehož 4. článek říká: „Od nynějška se domo-

25 „Místní rodák“, viz Nebrija 1492.

26 „Označuje národy, které v dané zemi žijí odjakživa. [...]. Původní obyvatelé Ameriky“, viz *Dictionnaire de l'Académie Française* 1798, s. 723.

27 Například Humboldt používá pojem *indio* v rámci rasové terminologie k označení jednotlivce indiánské rasy, hovoří o *rasa india*, *azteca*, *mixta* atp. Viz Humboldt 1822.

28 Covarrubias Orrozco 1611.

29 Mora 1836, s. 64.

rodci nebudou nazývat Indiáni nebo původní obyvatelé; jsou to občané Peru a měli by se nazývat Peruánci.“³⁰

I přes proklamovanou liberalizaci však ve skutečnosti zůstal společenský řád ustavený v koloniálním období zachován, neboť kreolská buržoazie, držitelka moci v nově ustavených latinskoamerických státech, se stejně jako španělská dobytácká vymezovala vůči Indiánům, které tak zneužívala k legitimizaci své moci, když sama sebe označovala za osvoboditele (*libertadores*), i když ve skutečnosti Indiány marginalizovala a exploatovala. Liberální vlády totiž rušily komunitní vlastnictví půdy s cílem založit plantáže a latifundie vlastněné bohatými kreoly, které by byly vhodné ke komerčnímu zemědělství a masivní industrializace si zas žádala Indiány jako levný zdroj pracovní síly.

Stejně jako v období *conquisty* jsou tak Indiáni vnímáni jako barbari bránící pokroku a rozvoji civilizace či jsou zcela vymazáváni a jejich tradiční území jsou podávána jako neosídlená s cílem tyto rozsáhlé oblasti kolonizovat a věnovat se zde hospodářsky výhodným činnostem jako chovu dobytka, monokulturnímu plantážnímu zemědělství či těžbě dřeva. Jak ukazuje následující citát z mexického periodika *Diario del Gobierno de la República Mexicana* z roku 1840:

Naše zemědělství má dvě velké překážky pokroku, [...] jednak v podmínkách, za jakých se po staletí rozděloval územní majetek, a jednak v tom, že většina obyvatelstva, které je domorodé, má tak omezené potřeby, že jim k celoroční obživě stačí trocha kukuřice a papriky, přičemž se zdržují chleba a masa a mnoha jiných výrobků [...]. Totéž platí o oděvu, který se omezuje na hrubou vlněnou látku, jež se z těla nesundává, dokud se neroztrhá na cáry, a výsledkem je, že se nevyvíjí žádné úsilí o zvýšení počtu ovcí nebo o pěstování bavlny či lnu. Protože obydlí a lůžka Indiánů nejsou nic jiného než chýše z rákosu a trávy a rohože z palem, nepotřebují dřevo a další materiály, které pocházejí částečně ze zemědělství a částečně ze zpracovatelského průmyslu [...].³¹

To je i případ zejména Argentiny, kde byli původní obyvatelé téměř zcela vyhubeni až v 19. století, dále severní hranice bývalého Nového Španělska, dnes tedy jihozápadu USA, či jižní hranice Chile, kde probíhaly boje s Mapuči až hluboko do 19. století. Tato situace trvá ostatně dodnes, jak ukazuje například stavba transamazonské dálnice na přelomu šedesátých a sedmdesátých let 20. století, která se stavěla pod heslem „Země bez lidí lidem bez země“ (pj. *Uma terra sem povo para um povo sem terra*), či nedávná politika brazilského konzervativního prezidenta Jaira Bolsonara, který podporoval ilegální těžbu v amazonském pralese a odlesňování. V 19. století také začíná být v souvislosti s rušením pojmů *indio/indígena* původní obyvatelé mnohdy označováni pojmem venkovan — *campesino*, který se tak stává synonymem pojmu *indio*.

³⁰ Lipschulz 1968, s. 58.

³¹ *Diario del Gobierno de la República Mexicana*, 11. července 1840, cit. dle Závala 2011, s. 1669–1670, pozn. 59.

OPEN
ACCESS

PROBLEMATIKA UŽITÍ POJMU INDIÁN VE 20. STOLETÍ A V SOUČASNOSTI

Ve 20. století se pak pojem *indio* používal především jako konstrukt pro společenskou skupinu označovanou nebo cítící se jako domorodí obyvatelé Ameriky; zdůrazňovala se přitom diverzita domorodých etnik, ale i společenské a politické problémy, které z tohoto označení nadále vyplývají. Pojem *indio* totiž označuje vnitřně diverzifikovanou skupinu a jako takový by měl zahrnout například jak amazonské lovce a sběrače, tak usedlé společnosti Zapotéků či Mayů v Mexiku. Každopádně, ať už se nativní obyvatelé Ameriky cítí jako Indiáni, či jim je indiánství pouze připisováno, pro nás zůstává podstatná otázka, zda má vůbec pojem Indiána k jejich popisu stále ještě nějakou heuristickou hodnotu.

Podle mexického antropologa a spisovatele Guillerma Bonfila Batally pak to, zda člověk je, či není Indián, vědci vymezují na základě několika kritérií, mezi nimiž převažuje kritérium biologické, lingvistické a konečně kulturní.³² Biologické kritérium (Robert Redfield, Lucio Mendieta y Núñez)³³ připisuje indiánství určitým skupinám obyvatel na základě rasy. (Problém těchto definic pak spočívá například v míšenectví a otázce, do jaké míry jsou podle této definice třeba současní obyvatelé Mexika, kteří jsou převážně míšenci a k indiánství se aktivně hlásí, skutečnými Indiány.)

Další kritérium je lingvistické (Juan Alfonso Borgognon), pracuje převážně s populačními cenzy, a indiánství pak ztotožňuje se znalostí některého z indiánských jazyků. (Avšak mnoho lidí identifikujících se jako Indiáni žádný nativní jazyk neovládá, a naopak například v Paraguai je 80 % mluvčích guaraní, ale pouhé 2–3 % Paragujců se považuje za domorodé obyvatele.)³⁴

Poslední je pak kritérium kulturní (Juan Comas, Manuel Gamio, Miguel León-Portilla), které sleduje hledisko míry přežití předkontaktní kultury mezi původními obyvateli Latinské Ameriky. (Míra přežití předkontaktní tradice mezi původními obyvateli je minimální, přestože se někteří z nich identifikují jako domorodí.) Někteří badatelé, jako například mexický archeolog Alonso Caso, pak tato kritéria kombinují. Caso k těmto třem pak přidal ještě čtvrté kritérium psychologické, když tvrdí, že indiánství

spočívá v prokázání toho, že skupina využívá předměty, techniky, myšlenky a přesvědčení, původem domorodé nebo evropské, ale mezi domorodým obyvatelstvem postupně nebo násilně přijaté, které však již u bílého obyvatelstva vymizely.³⁵

Jeho kolega, zakladatel mexické archeologie Manuel Gamio, pak kombinoval hledisko lingvistické a kulturní a Indiána chápal takto:

32 Batalla 1972, s. 105–124.

33 Redfield 1940, s. 1; Mendieta y Núñez 1942 3, s. 63–68.

34 Borgognon 1968, s. 341–378. Pro více informací viz Batalla 1972, s. 18, pozn. 5.

35 Caso, Alonso. „Definición del indio y lo indio“. *América Indígena*, VIII/4, 1948, s. 4. Cit. dle Batalla 1972, s. 2, pozn. 9.

Správně řečeno, Indián je člověk, který kromě toho, že mluví výhradně svým rodným jazykem, si ve své povaze, způsobu života a myšlení zachovává mnoho kulturních rysů svých předkolumbovských předků a jen velmi málo západních kulturních rysů.³⁶

Koncept definice Indiána se tedy v současnosti různí region od regionu a autor/ka od autora/ky. Mnohdy je kategorie Indiána používána jako arbitrární kategorie vhodná pro historický výzkum (Pedro Carrasco) či jako konkrétní společenská kategorie v konkrétní společnosti.³⁷ (Zde je potřeba zdůraznit, že španělština má v Latinské Americe řadu variant a význam pojmu *indio* se různí, jak jsem již uvedla výše.)

Popírání existence této kategorie ze strany odpůrců a odpůrkyň pojmu *indio* či *indígena* však zároveň vede k tomu, že například indigenistická politika může být považována za rasistickou a diskriminační, protože užití pojmu *indio/indígena* vede k označování určité části populace a jejímu vydělování (Julio de la Fuente). Na potřebě (být utilitární) definice indiánství jako předmětu indigenistické politiky se však shodli již účastníci Druhého interamerického indigenistického kongresu, který se v roce 1949 uskutečnil v peruánském vysokohorském městě Cuzco. Zde byli Indiáni chápáni jako znevýhodněná část společnosti, žijící povětšinou na venkově, kteří jsou příčinou zpátečnictví (Ricardo a Isabel Pozasovi, Darcy Ribeiro), jak jsme již zmiňovali výše. Kritika indigenistické politiky spočívá tedy v tom, že tím, že tato politika neusiluje o odstranění kategorie Indián, neusiluje o ukončení kolonialismu a koloniálních vztahů založených na asymetrii moci ve společnosti.³⁸

Viděli jsme tedy, že definici indiánství nelze vzhledem k etnické a lingvistické diverzitě Latinské Ameriky založit na emických, vnitřních charakteristikách jednotlivých domorodých etnik a komunit. Pojem Indián se tedy v současnosti nejčastěji používá jako konstrukt, tedy nadetnické označení související spíše s postavením domorodých obyvatel ve společnosti než jejich etnicitou či jazykem. Tato analytická kategorie pak může sloužit například ke studiu historických a společenských procesů doprovázejících dějiny conquisty a kolonizace či současných způsobů reprezentace domorodých obyvatel v médiích, politickém diskurzu atp.

Při studiu jednotlivých etnik pak většina současných zahraničních badatelů volí endonyma. V tuzemsku se díky tradici ustálil spíše zvyk pojmenovávat jednotlivá etnika exonymy, mnohdy ještě překládanými z angličtiny, což pro situaci latinskoamerického regionu není podle mého názoru příliš vhodné. Navíc se tato označení — ať už endo-, či exonyma — stávají v odborné terminologii spíše popisnými kategoriemi, které odkazují k charakteristikám jednotlivých skupin, jež je mají odlišit od celku společnosti, a opět dochází k jejich zjinačování, exotizaci, marginalizaci a v neposlední řadě dehumanizaci. Některá etnika navíc pojem *indio* zcela odmítají, jako např. Zapotékové (*Zapotecos, Tehuanos*) žijící v mexickém státě Oaxaca, jak upozorňuje Julio de la Fuente.³⁹

36 Gamio, Manuel. „Países subdesarrollados“. *América Indígena* XVII, 1957, s. 4. Cit. dle Batalla 1972, s. 18, poznámka 7.

37 Pro více informací viz Batalla 1972, s. 3.

38 Pro další literaturu Batalla 1972, s. 11–12.

39 Fuente, Julio de la. „Definición, pase y desaparición del indio en México“. *Relaciones interétnicas*, 1965, s. 74–77. Cit. dle Batalla 1972, s. 11–12.

OBR. 3

U nás pak vystává vedle volby pojmenovávání jednotlivých etnik, kterému se v současné době věnuje skupina badatelů a badatelek, jejíž uzavřené setkání k názvosloví skupin původních obyvatel Severní Ameriky v českém jazyce se konalo i v rámci výše zmiňovaného workshopu, jehož se zúčastnili Miroslav Černý z Ostravské univerzity, Martin Heřmanský z Karlovy univerzity, Přemysl Mácha z Akademie věd České republiky a Livia Šavelková z Univerzity Pardubice,⁴⁰ především již zmiňovaná otázka definice a pravopisu pojmu indián/Indián.

V tomto čísle *Světa literatury* se tedy setkáte celkem se šesti příspěvky, které se formou studií rozsáhlejšího, odborného charakteru, či kratších esejí věnují různým aspektům spjatým s problematikou označování a studia nativních obyvatel Ameriky, jež jsem právě nastínila. Příspěvky lze rozdělit do několika bloků. První dva texty se zabývají otázkou pravopisu slova Indián v českém jazyce. Tuto část uvozuje Kateřina Klápšťová, odbornice na nativní kultury Ameriky, která dlouhou dobu vedla sbírky amerických domorodých kultur Náprstkova muzea a podílela se na řadě jeho publikací. Klápšťová ve svém krátkém esejistickém textu „Jak používat pojem INDIÁN a jak jej psát?“ shrnuje vývoj problematiky užití pojmu Indián a jeho pravopisu v češ-

⁴⁰ Tematicke názvů jednotlivých skupin se dlouhodobě věnují také tzv. čeští euroindiáni, a to v rámci redakční rady časopisu *Poselství světa v kruhu*, mezi nimiž nakonec převážila fonetická varianta.

tině, naznačené v úvodu tohoto textu. Na příspěvek navazuje studie Ondřeje Pivody „Potřebujeme v češtině I/indiány?“, jež se zabývá problematikou užití pojmu indián v češtině, zejména na konkrétním příkladu českých názvů etnických skupin Severní Ameriky, a v závěru textu navrhuje i konkrétní řešení.

Druhý blok se zabývá primárně problematikou pojmu Indián v anglosaském prostoru a obsahuje dvě studie autorek Mariany Machové a Kateřiny Březinové. První studie s názvem „Od krvelačného D(d)ivocha k P(p)ůvodnímu obyvateli: Proměny označování původních obyvatel v USA“ mapuje genezi označování prvních národů Severní Ameriky od prvního kontaktu po současnost v anglosaském prostoru. Druhá, nazvaná „Indiánská identifikace jako politický nástroj: Aztlán a bronzová rasa v procesu politizace mexické diaspor v USA“, se zabývá otázkou sebeidentifikace tzv. Chicanos, tj. přistěhovalců z Mexika a jejich potomků žijících v USA, a ukazuje, jak mohla být etnicita používána jako strategický, politický nástroj v procesu politizace mexické diaspor v USA v druhé třetině minulého století.

Tyto příspěvky zakončuje sekce věnující se kulturní politice a otázce reprezentace nativních obyvatel a jejich kultury. Tuto sekci uvozuje Karolina Válová esejí „Sto let po brazilském Týdnu moderního umění: ‚Manifest současné indiánské literatury‘ od Trudruy Dorrico“, který se zabývá ikonickými postavami brazilské moderní literatury, jež byly konstruovány jako indiánské, a tyto literární reprezentace dekonstruuje na pozadí brazilské společnosti a kultury. Celou sekci pak zakončuje Alena Prokopius ze Střediska ibero-amerických studií, která se ve své esejí „Yoreme — Ten, který respektuje tradice“ zabývá problematikou indiánských tanců a jejich užití v kontextu mexické národní politiky, konkrétně tzv. tancem jelenů etnické skupiny Yaqui.

Tento výstup vznikl v rámci programu Cooperatio, poskytovaného Univerzitou Karlovou, vědní oblast Historie, řešeného na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy.

SEZNAM OBRAZOVÝCH PŘÍLOH:

Obr. 1. Kodex Kingsborough (*Memorial de los indios de Tepetlaoztoc*), Mexiko, c. 1550, fol. 15r. Britské muzeum, inv. č. 261414001. Zdroj: <https://www.britishmuseum.org/collection/image/261414001>.

Obr. 2. *Nueva Corónica y Buen Gobierno*. T. 1. / Felipe Guaman Poma de Ayala;

transcr., pról., notas y cronología Franklin Pease.

Obr. 3. Artemio Rodríguez. *Campesino*. Linoryt, Mexiko, 2001. Zdroj: <https://exhibits.lib.berkeley.edu/spotlight/art-of-posada/catalog/28-1363>.

LITERATURA:

Balandier, Georges. *Cultura y modernidad: El desvío antropológico*. Madrid: Ediciones JÚCAR, 1985.

Batalla, Guillermo Bonfil. „El concepto de indio en América: Una categoría de la situación

colonial“. *Anales de Antropología*, 9, 1972, s. 105–124.

Bernabeu Albert, Salvador — Giudicelli, Christophe — Havard, Gilles. *La indianización: cautivos, renegados, „hommes libres“*

- y misioneros en los confines americanos (s. XVI–XIX). Aranjuez: Doce Calles, 2013.
- Bernal, Ignacio (ed.). *Historia general de México*. Ciudad de México: El Colegio de México, Centro de Estudios Históricos, 2009.
- Borgognon, Juan Alfonso. „Panorama indígena paraguayó“. *Revista del Ateneo Paraguayo*, 3, 1968, č. 1–2, s. 341–378.
- Brenišinová, Monika — Křížová, Markéta — Březinová, Kateřina. *Dějiny umění Latinské Ameriky*. Praha: Karolinum, 2018.
- Buffon, George-Louis Leclerc, comte de. *Histoire naturelle, générale et particulière, avec la description du Cabinet du Roy*. Ed. Stéphane Schmitt a Cédric Crémère, sv. X, Paris: Paris, De l’Imprimerie royale, 1763, BnF Gallica. [online] [cit. 3. 4. 2024]. Dostupné z <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k97490d>.
- Caso, Alonso. „Definición del indio y lo indio“. *America indígena*, VIII/4, 1948.
- Capitulaciones de Santa Fe*, Archivo de Indias, ACA, CANCELLEÍA, Registros, no. 3569, fol. 135v–136v. [online] [cit. 3. 4. 2024]. Dostupné z <http://pares.mcu.es/ParesBusquedas20/catalogo/description/5401002>.
- Covarrubias Orrozco, Sebastián de. *Tesoro de la lengua castellana o española*. En Madrid: por Luis Sanchez, 1611. *Biblioteca digital hispánica*, fol. 502v. [online]. [cit. 3. 4. 2024]. Dostupné z <http://bdh-rd.bne.es/viewer.vm?id=0000178994&page=1>.
- Dictionnaire de l’Académie Française*. 1798. BnF Gallica. [online]. [cit. 3. 4. 2024]. Dostupné z <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k50405t/f736.item>.
- Diccionario de la Real Academia Española IV*. Madrid: Real Academia Española, 1734. [online]. [cit. 5. 4. 2024]. Dostupné z <https://apps2.rae.es/DA.html>.
- Diccionario usual de la Real Academia Española*. Madrid: Real Academia Española, 1884, s. 593. [online] [cit. 3. 3. 2024]. Dostupné z <https://www.rae.es/archivo-digital/diccionario-de-la-lengua-castellana-10#page/619/mode/2up>.
- Dussel, Enrique. „Europa, modernidad y eurocentrismo“. In *La colonialidad del saber: Eurocentrismo y ciencias sociales: Perspectivas latinoamericanas*. Ed. Edgardo Lander. Buenos Aires: Consejo Latinoamericano de Ciencias Sociales, 2000, s. 24–33.
- Fernandez-Armesto, Felipe — Restall, Matthew. *The Conquistadors: A Very Short Introduction*. Oxford: Oxford University Press, 2012.
- Fuente, Julio de la. „Definición, pase y desaparición del indio en México“. *Relaciones interétnicas*, 1965, s. 74–77.
- Gamio, Manuel. „Países subdesarrollados“, *América Indígena XVII*, 1957, s. 293–390.
- Heřmanský, Martin. „Indiánský hip hop v USA jako prostředek indigenního aktivismu“. In *Původní obyvatelé a globalizace*. Eds. Tomáš Boukal — Jana Jetmarová — Livia Šavelková. Červený Kostelec: Pavel Mervart, 2021, s. 185–246.
- Hegel, Georg Wilhelm Friedrich. „Panství a rabství“. In týž. *Fenomenologie ducha*. Přel. Jan Patočka, Praha: Československá akademie věd, 1960, s. 154–161.
- Humboldt, Alexander von. *Ensayo político sobre el Reino de la Nueva España*. Paris: En casa de Rosa, 1822, 4 sv. *Biblioteca digital hispánica*. [online]. [cit. 3. 4. 2024]. Dostupné z <http://bdh-rd.bne.es/viewer.vm?id=0000000308>.
- Kapusta, Jan. „Mayské kříže, hory a jeskyně ve světle ontologického relativismu a fenomenologické antropologie“. *Český lid*, 102, 2015, s. 437–463.
- Kapusta, Jan. *Oběť pro život: Tradice a spiritualita dnešních Mayů*. Praha: Argo, 2020.
- Kapusta, Jan. „Indigenizace globálního spirituálního diskursu: O jednom setkání západní a mayské spirituality“. *Český lid*, 110, 2023, s. 303–321.
- Kolumbus, Kryštof. *Kolumbův lodní deník: Dvě knihy velkých činů a velkého osudu: rekonstrukce a citace lodního deníku Kryštofa Kolumba z první oceánské plavby (1492–1493) a zprávy a listy Kolumba a jeho současníků o dalších třech cestách 1493–1496, 1498–1500 a 1502–1504 a o smutném konci objevitele*. Ed. Rinaldo Caddeo. Přel. Jan Brechensbauer. Praha: Novina, 1942.
- León-Portilla, Miguel. „Los Aztecas: Disquisiciones sobre un gentilicio“. *Obras de Miguel León-Portilla VI. Lingüística*. Ciudad de México: Universidad Nacional Autónoma

- de México, Instituto de Investigaciones Históricas, El Colegio Nacional, 2010, s. 239–246.
- Leyes Nuevas, 1542, Archivo General de Indias, Patronato, leg. 170, ramo 47.
- Lipschultz, Alejandro. *Perfil de indoamerica de nuestro tiempo: Antología 1937–1962*. Santiago: Editorial Andres Bello, 1968.
- Mácha, Přemysl. „O psaní slova ‚INDIÁN‘, neexistenci lidských ras a záludnosti rasového myšlení“. *Český lid*, 92, 2005, č. 3, s. 231–241.
- Mendieta y Núñez, Lucio. „Notas sobre el artículo ‚El indio en México‘ de Robert Redfield“. *Revista Mexicana de Sociología*, IV, 1942, 3, s. 63–68. [online]. [cit. 5. 4. 2024]. Dostupné z <http://dx.doi.org/10.22201/iis.01882503p.1942.3.59188>.
- Mignolo, Walter. „El pensamiento decolonial: Desprendimiento y apertura: Un manifiesto“. In *El giro decolonial: Reflexiones para una diversidad epistémica más allá del capitalismo global*. Eds. Santiago Castro-Gómez — Ramón Grosfoguel. Bogotá: Siglo del Hombre Editores; Universidad Central, Instituto de Estudios Sociales Contemporáneos y Pontificia Universidad Javeriana, Instituto Pensar, 2007, s. 25–46.
- Mora, José María Luis. *Méjico y sus revoluciones I*. París: Librería de Rosa, 1836. *Biblioteca Virtual Miguel de Cervantes*. [online]. [cit. 3. 4. 2024]. Dostupné z <https://www.cervantesvirtual.com/nd/ark:/59851/bmc8d1z6>.
- Nebrija, Elio Antonio de. *Dictionarum latino hispanicum*. Impressum Salmantice: Juan de Porras, 1492, fol. 79r. *Biblioteca digital hispánica*. [online]. [cit. 3. 4. 2024]. Dostupné z <http://bdh-rd.bne.es/viewer.vm?id=0000178993&page=1>.
- Ordenanzas para el tratamiento de los indios (*Leyes de Burgos*), Archivo General de Indias, Valladolid 1513, Indiferente, leg. 419, ramo 4, fols. 83r–96v.
- Paz, Carlos D. „Pensar la indianización desde las fronteras santafesinas del Chaco en el siglo XVIII: Cristóbal Almaraz, sus alianzas y estrategias de poder“. In *El giro decolonial: Reflexiones para una diversidad epistémica más allá del capitalismo global*. Eds. Santiago Castro-Gómez — Ramón Grosfoguel. Bogotá: Siglo del Hombre Editores; Universidad Central, Instituto de Estudios Sociales Contemporáneos y Pontificia Universidad Javeriana, Instituto Pensar, 2007, s. 265–290.
- Pauw, Cornelius de. *Recherches philosophiques sur les Américains, ou Mémoires intéressants pour servir à l'Histoire de l'Espèce Humaine: Avec une Dissertation sur l'Amérique & les Américains*. Berlin: Chez George Jacques Decker, Imp. du Roi, 1769.
- Quijano, Aníbal. „Colonialidad del poder y clasificación social“. In *El giro decolonial: Reflexiones para una diversidad epistémica más allá del capitalismo global*. Eds. Santiago Castro-Gómez — Ramón Grosfoguel. Bogotá: Siglo del Hombre Editores; Universidad Central, Instituto de Estudios Sociales Contemporáneos y Pontificia Universidad Javeriana, Instituto Pensar, 2007, s. 93–126.
- Quispe-Agnoli, Rocío. „Yo y el Otro: Identidad y alteridad en la ‚Nueva Corónica y Buen Gobierno‘. *Hispanic Issue*, 119, 2004, č. 2, s. 230–233. Dostupné z <https://www.jstor.org/stable/3251771>.
- Redfield, Robert. „The Indian in Mexico“. *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 208, 1940, s. 1. *Sage Journals*. [online]. [cit. 5. 4. 2024]. Dostupné z <https://doi.org/10.1177/000271624020800114>.
- Salzmann, Zdeněk. „O psaní slova indián“. *Naše řeč*, 74, 1991, č. 2, s. 106–107.
- Salzmann, Zdeněk. „Indiánské kmeny, nebo národy?“. *Český lid*, 91, 2004, č. 3, s. 273–277.
- Šavelková, Livia. „Globalizace a původní, domorodí obyvatelé světa aneb Etnicita, stát a mezinárodní organizace v kontextu utváření identity původních obyvatel světa“. In *Konflikt světů a svět konfliktů*. Eds. Jiří Tomeš — David Festa — Josef Novotný. Praha: Nakladatelství P3K, 2007, s. 208–237.
- Šavelková, Livia. „Indigenous Peoples — Creating New “Borderlines”?. *FIAR: Forum for Inter-American Research*, 4, 2011, 2 [online]. [cit. 3. 4. 2024]. Dostupné z <http://interamerica.de/current-issue/savelkova/>.
- Šavelková, Livia. „Původní obyvatelé a olympijské hry — reprezentace, performance a rezistence“. In *Původní*

- obyvatelé a globalizace. Eds. Tomáš Boukal — Jana Jetmarová — Lívia Šavelková. Červený Kostelec: Pavel Mervart, 2021, s. 67–153.
- Šavelková, Lívia — Boukal, Tomáš — Jetmarová, Jana. „Úvod“. In *Původní obyvatelé a globalizace*. Eds. Tomáš Boukal — Jana Jetmarová — Lívia Šavelková. Červený Kostelec: Pavel Mervart, 2021, s. 9–64.
- Wilde, Guillermo. „Indios misionados y misioneros indianizados en las tierras bajas de América del Sur: Sobre los límites de la adaptación cultural“, In *La indianización: Cautivos, renegados, „hommes libres“ y misioneros en los confines americanos (s. XVI–XIX)*. Eds. Salvador Bernabeu Albert — Christophe Giudicelli — Gilles Havard. Aranjuez: Doce Calles, 2013, s. 291–309.
- Závala, Ana Luz Ramírez. „Indio/Indígena, 1750–1850“. *Historia Mexicana*, 60, 2011, 3(239), s. 1643–81. [online]. [cit. 3. 4. 2024]. Dostupné z <http://www.jstor.org/stable/41151295>.